

Фёдар ПІСКУНОЎ

ГЕНДАРНАЯ РОЎНАСЦЬ І ГРАМАТЫЧНАЯ СХЕМА

ДА ПЫТАННЯ СУФІКСАЛЬНАЙ ТЫПІЗАЦЫ НАЗОЎНІКАЎ АГУЛЬНАГА РОДУ

Вызначальнай характарыстыкай назоўнікаў агульнага роду (далей у тэксце “назоўнікі аг. р.” – **Ф. П.**) з канчаткамі **-а (-я)** звычайна называюць іх здольнасць: а) выступаць у якасці назваў асоб як мужчынскага, так і жаночага роду, напрыклад: *плакса, гарэза, ціхоня*; б) скланяцца і спалучацца ў сказах і словазлучэннях з усімі* дапасавальнымі формамі ў жаночым ці мужчынскім родзе: *яна такая (ён такі) плакса, выступіла (выступіў) старшыня калгаса, яна стала выдатнай кіназнаўцай (ён стаў выдатным кіназнаўцам)*. Пэўная частка назоўнікаў аг. р. маюць нейтральную ацэначную характарыстыку (*сведка, цёзка, сірата і г. д.*), але ў большасці выпадкаў ім уласціва адмоўная (*выхваляка, хітруга*) ці станоўчая (*міляга, чысцюля*) канатацыя.

Суфіксальнае афармленне назоўнікаў аг. р. вельмі разнастайнае. Так, у “Кароткай граматыцы беларускай мовы” ў розных месцах прыведзены 15 тыпаў суфіксальных фармантаў у назоўніках аг. р., якія мы дзеля нагляднасці звялі ў табліцу 1.

Табліца 1. Тыпы суфіксальнага словаўтварэння назоўнікаў агульнага роду паводле КГБМ-2007.

	Суфікс	Слова
1	-аг-(а) / -яг-(а)	<i>міляга</i>
2	-айк-(а)	<i>папрашайка</i>
3	-ак-(а) / -як-(а)	<i>служака, здаравяка</i>
4	-г-(а)	<i>бадзяга, туляга</i>
5	-к-(а)	<i>выхваляка, выскачка</i>
6	-л-(а)	<i>запявала</i>
7	-он-(я)	<i>ціхоня</i>
8	-с-(а)	<i>плакса</i>
9	-уг-(а) / -юг-(а)	<i>хітруга, п’янюга</i>
10	-ук-(а) / -юк-(а)	<i>злюка</i>
11	-ул-(я) / -юл-(я)	<i>капрызуля, чысцюля</i>
12	-ышк-(а)	<i>пустышка</i>
13	-эч-(а) / -еч-(а)	<i>прастэча, скупечка</i>

Разнастайнасць тыпаў суфіксальнага словаўтварэння назоўнікаў аг. р. не вычэрпваецца прыведзенымі ў табліцы 1. На грунце аналізу тэкставых масіваў і некаторых слоўнікаў можна вылучыць дадатковыя суфіксальныя фарманты, да гэтага не разгледаныя ў беларускіх граматы-

* Назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам, калі яны азначаюць жаночую асобу, заўсёды захоўваюць скланяльную парадыгму мужчынскага роду і толькі абмежавана спалучаюцца з формамі жаночага роду: *яна стала выдатным доктарам*.

ках у аспекце словаўтварэння назоўнікаў аг. р. (табліца 2).

Табліца 2.

	Суфікс	Слова
1	-ачк-(а) / -ячк-(а)	<i>сіротачка, нецярпячка</i>
2	-ейк-(а)	<i>госцейка</i>
3	-ен-(я) / -эн-(я)	<i>прасцена</i>
4	-ізн-(а)	<i>гулявізна, трузна</i>
5	-от-(а)	<i>неўдалота</i>
6	-ох-(а) / -ёх-(а)	<i>прайдоха, чысцёха</i>
7	-ош-(а)	<i>святоша, апівоша</i>
8	-ёшк-(а)	<i>чысцёшка</i>
9	-ц-(а)	<i>абаронца, забойца, выканайца</i>
10	-ыг-(а)	<i>матлыга, прашчалыга</i>
11	-ыл-(а) / -іл-(а)	<i>дурыла, мазіла, дурніла</i>
12	-ын-(а) / -ін-(а)	<i>жабрачына, няўдаліна</i>
13	-ын-(я / а) / -ін-(я / а)	<i>старшыня, апівошыня, сіраціна</i>
14	-ынк-(а) / -інк-(а)	<i>бедачынка, сірацінка</i>
15	-ыц-(а) / -іц-(а)	<i>няўзорыца, тупіца</i>
16	-ышч-(а) / -ішч-(а)	<i>бедачышча, дурнішча</i>
17	-юх-(а)	<i>сплюха</i>
18	нульсуфіксацыя	<i>абжора, басалыга, кніганоша, пустамеля, трындоля, незачэпа, стараста, суддзя</i>

Большасць прыведзеных у табліцах 1 і 2 суфіксальных тыпаў словаўтварэння характэрны для лексікі былога** народна-гутарковага стылю, аднак асобныя формы, перадусім нульсуфіксныя ўтварэнні, фарманты **-ц-(а)**, **-ыц-(а) / -іц-(а)**, **-к-(а)**, прадстаўлены ў сучаснай літаратурнай мове. З пункту гледжання частотнасці суфіксальных тыпаў пераважаюць нульсуфіксныя ўтварэнні і суфіксальныя тыпы з **-ц-(а)**, **-л-(а)**, **-к-(а)**, на кожны з якіх выпадае больш чым сто лексем з агульнага масіву даследаваных назоўнікаў аг. р. аб’ёмам*** больш за 900 слоў.

Парадаксальны і дзіўны той факт, што ў беларускіх граматыках з ліку суфіксальных мадэлей утварэння назоўнікаў аг. р. выключаны суфіксы **-ц-(а)** і **-іц-(а)** (параўн. табліцу 1), што ўступае ў прамую канфрантацыю са слоўнікавай практыкай і перманентна спараджала і працягвае генера-

**Практычна поўнае выясненне беларускай мовы са сферы сямейна-бытавога ўжытку [2], на нашу думку, дазваляе гаварыць у гэты час толькі пра перадачу стылю народна-гутарковай мовы ў мастацкіх тэкстах.

*** Колькасць назоўнікаў аг. р. у СБМ-87 складае 210, у фрагменце электроннай базы аўтара – слоўніку “Парадыгма” – змешчана 387 назоўнікаў аг. р. (гл. <http://www.pravapis.tut.by>).

ваць “разнабоі” ў родавым аднясенні адпаведных слоў, пачынаючы з СБМ-87 і да апошніх выданняў слоўнікаў (ГСН-2008, БАС-2009). Бадай упершыню ў беларускай лінгвістычнай літаратуры на гэты факт звярнула ўвагу ў 1988 г. Г. Арашонкава, прапанаваўшы адносіць групу назоўнікаў з суфіксам **-ц-(а)** (*дарадца, вынаходца* і пад.), семантычна суадносных з дзеясловамі, “да разраду назоўнікаў агульнага роду ў залежнасці ад таго, асобу якога полу яны абазначаюць у кантэксте” [1]. Паказальна, што ў ліку экстралінгвістычных довадаў упершыню прыводзіліся разважанні пра нарастальную ролю жанчын у “грамадска-палітычнай, дзяржаўнай, культурнай, вытворчай дзейнасці”. На жаль, слушныя меркаванні даследчыцы пазней істотна змяніліся, і ў 2007 г. у КГБМ-2007 (с. 115) навукоўца пісала ўжо інакш: “...словаўтваральны тып на **-ц-а** ў сучаснай беларускай мове непрадруктыўны. Новыя словы з гэтым суфіксам не ўтвараюцца, а тыя, якія існавалі раней, выцясняюцца ўтварэннямі з іншымі суфіксамі... Напрыклад, замест *дарадца* ўжываецца *дарадчык*”.

Такая эвалюцыя поглядаў знойма мовазнаўцы выходзіць за рамкі індывідуальных шуканняў з моманту фармулявання палажэння ў “акадэмічнай граматыцы” і патрабуе вычарпальнага аналізу, бо адлюстроўвае супярэчліва-непаслядоўную пазіцыю складальнікаў. З іншага боку, рэзкая змена трактовак у час, калі мова характарызуецца звужэннем сферы ўжытку [2], верагодна, можа быць звязана з пазалінгвістычнымі прычынамі.

Як нам падаецца, такі аналіз можа быць праведзены на двух узроўнях: разгляду функцыянавання назоўнікаў на **-ц-(а)** у роднасных мовах (рускай, украінскай, польскай) і прасочвання эвалюцыі падыходаў у серыі наступных выданняў: ГБМ-62 / БГ-85 – СБМ-87 – СГ-2002 – БЛ-2006 – КГБМ-2007 – ГСН-2008 – БАС-2009.

Найперш азначым, што ў рускай лексікаграфіі фармант **-ц-(а)** адназначна кваліфікуецца як непрадруктыўны суфікс для ўтварэння назоўнікаў агульнага роду *убійца* (і дзевяць вытворных), *пропойца, кровопийца*. Адпаведна ў прадстаўнічых слоўніках* суадносным лексемам даецца пазнака “м. і ж.” за адзіным выключэннем: *мужеубийца ж. і женоубийца м.* Фармант **-шц-(я)** з’яўляецца словаўтваральным элементам як назоўнікаў агульнага роду (*пьяница, умница, тупица*), так і розных груп назоўнікаў жаночага роду.

Ва ўкраінскай мове словаўтваральны элемент **-ц-(я)** адпавядае ў частцы ўтварэння назоўнікаў аг. р. рускаму фарманту **-ц-(а)**: *убивця* (і дзевяць вытворных), *кровопивця, самогубця,*

заводця, сновидця [3]. Як назоўнікі мужчынскага роду зафіксаваны словы *гуртоправця = гуртоправ* (гуртаўшчык), *надавця = надавець* (дарыльшчык; фундатар), *відступця, здирця, кривосудця, надрадця, привідця, приводця, призвідця, провидця, провідця, радця, самовладця*. Фармант **-шц-(я)** функцыянуе адпаведна рускаму **-шц-(а)**: *п’яница, ч. і ж.; тупиця, ч. і ж.; розумница, ж., радзей ч.* (ч. – чоловічый рід ‘мужчынскі род’).

Заўважым, што слова *п’яница* залічаецца да назоўнікаў аг. р. ужо ў “Граматыкі славенскія правільное сінтагма” М. Сматырцага 1618 г. (рэжым доступу <http://litopis.org.ua/nimchuk/nim12.htm>). Паводле даследаванняў І. Малдвана [4], у старажытнарускай мове выкарыстоўваліся ў якасці слоў нейтральнага ці кніжнага стыляў *винопийца, пияница* побач з *сирота, неведжа*. На грунце вывучэння царкоўнаславянскіх акафістаў вылучаны такія словы са значэннем агульнага роду, як *двуица, пияница, бого-, дето-, човекоубийца* [5].

Субстантыўны суфікс **-с-(а)** у польскай мове з’яўляецца прадруктыўным для ўтварэння назоўнікаў мужчынскага роду на **-а**. Жаночыя карэляты такіх назоўнікаў маюць суфікс **-ун-(і)**: *zabójca – zabójczyni* (забойца), *obrońca – obrończyni* (абаронца) [6].

У беларускай лексікаграфіі суфіксы **-ц-(а)** і **-шц-(я)** як словаўтваральныя элементы назоўнікаў аг. р. фіксуецца наступным чынам.

СБМ-1870: *наступца* – спадчынны ўладальнік, спадчынная ўладальніца;

РБС-28: *зборца* – зборшчык, зборшчыца. Азначым, што ў выданні адсутнічаюць пазнакі роду пры назоўніках, таму суаднясенне з агульным родам магчыма толькі параўнаннем перакладаў асоб мужчынскага роду і іх жаночых карэлятаў (*сборщик, сборщица*). У гэтай сувязі верагодна, што складальнікі маглі разглядаць як назоўнікі аг. р. наступныя пераклады асоб мужчынскага полу, жаночыя адпаведнікі да якіх у слоўніку не прыведзены: *дазорца* (рус. *смотритель*), *дзяржаўца* (рус. *держатель*), *забіўца* (рус. *убийца*), *здаўца* (рус. *сдатчик*), *здзірца* (рус. *обдирала*), *зломца* (рус. *нарушитель*), *назорца* (рус. *надзиратель*);

РБВРС-89: *багамолца, безгаловіца, бязглуздіца, даводца, зборца, згубца, крыважэрца, нагліца, наёмца, пакрыўца, прадаўца, прыемца, прычынца, самагубца, спадкаемца, убіўца*, якія складальнік залічае да назоўнікаў аг. р. Паказальна, што паводле Я. Станкевіча слова *прычынца* (*заступнік, заступница*) фіксуецца ўжо ў Аль-кітабе: “Пан Бог Мухамэд прарока да Сябе прычынцаю ўчыніў”.

У беларускіх граматыках, выдадзеных пасля 1950 г., суфікс **-ц-(а)** традыцыйна разглядаецца як варыянт суфікса мужчынскага роду **-ец**.

* У арфаграфічным слоўніку рускай мовы (Русский орфографический словарь. – М., 2003) назоўнікамі аг. р. усіх словаўтваральных тыпаў пазначана 406 слоў са 160 000.

Ц. Ломцеў пісаў: “Исторически засвидетельствованный суффикс **-ѡк** в виду палатализации заднеязычных под влиянием предшествующего гласного **ѡ** может принимать форму **-ѡць** → **-ѡц** или **-ѡця** → **-ѡа**: *крав-ѡц, кра-ѡц, зычлів-ѡц, шав-ѡц* или *выканаў-ѡа, красамоў-ѡа, перамож-ѡа*.”

Суффикс **-ѡа** в современном белорусском языке вытесняется суффиксом **-ѡц**: *краязнав-ѡц, кнігапрадав-ѡц, выдав-ѡц* вместо прежних *краязнаў-ѡа, кнігапрадаў-ѡа, выдаў-ѡа* [7].

Гэты суфікс у ГБМ-62, з аднаго боку, разглядаецца як варыянт суфіксаў мужчынскага роду **-ѡц, -ѡц, -ѡц**: “...побач з суфіксам **-ѡц** (**-ѡц, -ѡц**) ужываецца суфікс **-ѡа**: *выканаўца, вынаходца, дазорца, творца* і інш. (тут і далей вылучана намі. – **Ф. П.**)”. З іншага боку, следам ускосна азначаецца самастойная сфера ўжывання фарманта: “Аднак сустракаюцца і такія выпадкі, калі назоўнікі з суфіксам **-ѡа** не маюць паралельных форм з суфіксам **-ѡц**. Да ліку такіх назоўнікаў адносяцца *вытворца, забойца, збаўца, знаўца, уладца* і інш.”. Канчаткова няпэўнасць азначэнняў падкрэслівае непасрэдна далучаная заўвага, прыведзеная без спасылкі на якія-небудзь крыніцы: “Асабліва інтэнсіўна ўтвараліся назоўнікі пры дапамозе суфікса **-ѡа** ў 20 – 30-я гады ХХ стагоддзя, бо ў той час гэты суфікс выступаў як літаратурная норма”.

З цягам часу катэгарызм азначэнняў нарастае.

БГ-85: “Назоўнікі з гэтым суфіксам утвараюцца ад дзеясловаў і абазначаюць асоб паводле іх дзеяння: *абараняць – абаронца, выканаўца, вынаходца, вытворца, дарадца, забойца, збаўца, знаўца, пераможца, прамоўца, прапойца*. <...> Некаторыя ўтварэнні выцясяюцца словамі з іншымі суфіксамі: *дарадчык, вынаходнік, знавец*”.

У манаграфіі СГ-2002 назоўнікі з суфіксам **-ѡа**, **-ѡа*** адназначна аднесены да мужчынскага роду. Назоўнікі агульнага роду як з суфіксамі **-ѡа**, так і з іншымі магчымымі фармантамі ў манаграфіі не разглядаліся ўвогуле.

Як своеасаблівы анонс перад выхадам у свет “Граматычнага слоўніка назоўнікаў” (2008) можна, на нашу думку, разглядаць артыкул аднаго з укладальнікаў слоўніка ў БЛ-2006. Шэраг сцверджанняў аўтара, што, як нам падаецца, закліканы абгрунтаваць прынятую ў ГСН-2008 сістэму адмежавання назоўнікаў аг. р. ад асабовых назоўнікаў мужчынскага і жаночага родаў, носяць выразна спрэчны характар. Напрыклад, можна рашуча не пагадзіцца з такой трактоўкай: “Да назоўнікаў агульнага роду адносяцца толькі тыя асабовыя назоўнікі, якія заключа-

юць у сабе якасную характарыстыку асобы, даюць ёй пэўную ацэнку (звычайна адмоўную)”**. Надзвычай спрэчнымі выглядаюць падставы аднясення адпрыметнікавых назоўнікаў з суфіксам **-ѡа**, якія прыводзіць аўтар на прыкладзе слова *здаравіла*: “...слова *здаравіла* СБМ, БРС і ТСБМ падаюць з граматычнымі паметамі *м. і ж.*, але БРС дае адсылку гл. *здаравяка*, а пры гэтым слову стаіць паметам *м.*”***. Цалкам ірацыянальнай падаецца падстава адмежавання лексемы *забойца*, сфармуляваная ў артыкуле наступным чынам: “Хаця слова *забойца* фіксуецца ў слоўніках беларускай мовы з граматычнымі паметамі *м. і ж.*, але, на нашу думку, яго трэба адносіць да мужчынскага роду”.

Такі перагляд становіцца зразумелым у святле трактоўкі суфікса **-ѡа** ў КГБМ-2007, дзе намінацыі са словаўтваральным фармантам **-ѡа** канчаткова “асуджаны” быць “рэліктавымі” назоўнікамі, якія выцясяюцца ці будуць выцеснены, належаць толькі да мужчынскага роду, таму і разглядаюцца на 14 радках раздзела “Варыянтныя формы назоўнікаў аднаго роду” (с. 115 – 116). Праблема словаўтваральнага тыпу з суфіксам **-ѡа** радыкальна вырашана: як словаўтваральны фармант ён болей не разглядаецца ў раздзеле “Словаўтварэнне назоўнікаў” (с. 171 – 194). Такім чынам працэс пабудовы жорсткай граматычнай схемы прыйшоў да завяршэння. Усім ацалелым аддзяяслоўным назоўнікам з суфіксам **-ѡа** “прадпісана” выбраць адзіны род: мужчынскі ўсім акрамя *мужазбойцы*, апошняму слову – жаночы. Што і было паслядоўна праведзена ў ГСН-2008 (гл. адпаведную калонку ў табліцы 3).

Фактычна супрацьлеглая пазіцыя, сфарміраваная на грунце даследавання словаўтваральнай структуры і семантыкі каля 50 тысяч афіксальных дэрыватаў, выкладзена П. Сцяцко ў манаграфіі “Беларускае народнае словаўтварэнне”, дзе суфіксы **-ѡц** (**-ѡц, -ѡц**) і **-ѡа** разглядаюцца без узаемных спасылак як самастойныя фарманты.

Пры дапамозе суфіксаў **-ѡц** (**-ѡц, -ѡц**) утвараюцца асабовыя і неасабовыя назоўнікі мужчынскага роду. Асабовыя назоўнікі складаюць два падтыпы: а) назвы асоб па іх занятку: *касец, грабец, сявец, гулец, жнец* і інш.; б) характарыстыкі асоб па іх схільнасці да пэўнага дзеяння: *курэц, вандровец* і інш. [8, с. 39 – 40].

Пры дапамозе суфіксаў **-ѡа** / **-ѡа** утвараюцца асабовыя і неасабовыя назоўнікі мужчынскага, жаночага і множнага ліку. Асабовыя на-

* Згодна з БГ-85 зычны ў належыць да ўтваральнай асновы дзеяслова ў прошлым часе: *выканаць – выканаў – выканаўца*, таму суфікс **-ѡа** звычайна не вылучаецца як самастойны фармант.

** Многія назоўнікі аг. р. з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі: *кніганоша, сведка, цёзка* і інш.

*** Рэдактарскі недагляд падаецца больш слушнай прычынай разыходжання.

Табліца 3.

Слова	Крыніца			
	ТСБМ	СБМ-87	ГСН-2008	БАС-2009
абаронца	м. і ж.	м. і ж.	м.	м. і ж.
абвінаваўца	м.	м. і ж.	м.	м. і ж.
відавочца	м.	м.	м.	м.
выканаўца	м. і ж.	м. і ж.	м.	м. і ж.
вынаходца	м. і ж.	м.	м.	м.
вытворца	м.	м.	м.	–
дарадца	м.	м.	м.	–
забойца (бацька-, бра- та-, дзета-, сама-)	м. і ж.	м. і ж.	м.	м. і ж.
залогадаўца	–	м.	м.	–
знаўца	м.	м.	м.	м.
кізнаўца	м. і ж.	м. і ж.	м.	–
літаратуразнаўца	–	м.	м.	–
мовазнаўца	–	м.	м.	–
паўабаронца	м.	м.	м.	м.
пераможца	м. і ж.	м. і ж.	м.	м. і ж.
празорца	м. і ж.	м. і ж.	м.	м. і ж.
прамоўца	м.	м.	м.	м.
прапойца	м.	м.	м.	–
работадаўца	м.	м.	м.	–
дурніца	м. і ж.	м. і ж.	м. і ж.	–
п'яніца	м. і ж.	м. і ж.	м. і ж.	–
тупіца	ж.	ж.	м. і ж.	ж.
чужаніца	м. і ж.	м. і ж.	м. і ж.	м. і ж.
шаляніца	м. і ж.	м. і ж.	м. і ж.	ж.

зоўнікі называюць асоб – суб’ектаў дзеяння: *прапіць – прапойца, раіць – райца; збаўца, выхаваўца, дарадца* [8, с. 74].

Варты ўвагі ўзважаны стыль азначэнняў, які не звязвае жорстка словаўтваральны суфікс з родам назоўніка. Пашыраючы дэрывацыйную сферу фарманта **-ц-(а)** на назоўнікі жаночага роду, даследчык, па сутнасці, не блакіруе магчымасць аднясення ўтвораных субстантываў да агульнага роду*. У сваёй пазнейшай манаграфіі [9] даследчык выказаўся больш пэўна: “Фарманты **-ец / -ца, -овец / -оўца** былі вельмі прадукцыйнымі ў словаўтварэнні назоўнікаў у XIX ст., і найперш **-ц-(а)**. Гэты праславянскі суфікс не страціў сваёй прадукцыйнасці і ў наш час”. Каментуючы трэнд у слоўніках на замену суфікса **-ц-(а)** “на двухфамемны **-ец** або іншыя суфіксы (**-чык, -шчык, -цель**)”, аўтар адкрыта звязваў гэтую з’яву з рэалізацыяй ідэі на збліжэнне моў.

Падагульняючы вышэйвыкладзенае, можна канстатаваць, што назоўнікі з суфіксальным фармантам **-ц-(а)** сталі своеасаблівым яблыкам разладу ў граматыстаў, лексіколагаў і пісьменніка-журналісцкай супольнасці. Найбольш радыкальная пазіцыя, сфарміраваная ў КГБМ-2007, зводзіцца да адмаўлення факта існавання назоўнікаў аг. р. з суфіксам **-ц-(а)**. Сам суфікс выведзены з разгляду як словаўтваральны фармант (гл. раздзел “Словаўтварэнне назоўнікаў”), а тыя субстантывы, што паспелі замацавацца ў слоўніках, павінны адносіцца толькі да мужчынскага роду, за выключэннем назоўніка *мужазабойца*. Гэтая пазіцыя, дадаткова адкаментаваная ў БЛ-2006, “уцялеснілася” ў ГСН-2008.

Як пазіцыю маўклівай нязгоды з дзейнымі на той час граматычнымі прадпісаннямі (БГ-85) можна ахарактарызаваць слоўнікавую практыку ў ТСБМ і СБМ-87, якая часткова абпіралася на тэкставыя масівы (картатэка ТСБМ аб’ёмам каля 3 мільёнаў словаўжыванняў). Непаслядоўнасці ў падачы лексем гэтага тыпу (*відавочца, вынаходца, дарадца – м. р., абвінаваўца, выканаўца, пераможца, празорца – аг. р.; кізнаўца – аг. р., мовазнаўца, літаратуразнаўца, знаўца – м. р.*) можна, на нашу думку, найбольш рацыянальна патлумачыць як хібамі рэдагавання, пра наяўнасць якіх ужо згадвалася [11], так і недаацэнкай ролі і мес-

ца назоўнікаў аг. р., што традыцыйна ўспрымаліся як далёкая моўная перыферыя.

Асаблівае месца ў трактаванні назоўнікаў з суфіксальным фармантам **-ц-(а)** займае навішны арфаграфічны слоўнік БАС-2009, найперш з той прычыны, што адзін з аўтараў і рэдактар гэтага выдання здзейсніў рэдагаванне найноўшай граматыкі (КГБМ-2007), якая зафіксавала згаданы вышэй радыкальны падыход да назоўнікаў гэтага тыпу. Нечаканым чынам рэдактарска-аўтарскі калектыў адхіліўся ад рэкамендацый КГБМ-2007, далучыўшыся да пазіцыі ўкладальнікаў СБМ-87. Выклікае, аднак, насцярожанасць той факт, што ўкладальнікі БАС-2009 праявілі дыскрымінацыю ў адносінах да слоў *відавочца, вынаходца, знаўца, прамоўца*, пазбаўляючы жанчын – носьбітаў гэтых функцый – гонару быць суб’ектамі шляхетнага звароту кшталту: “*Віншую Вас, спадарыня Наста, выдатную вынаходцу [аўтарытэтную (мова-, кіна-, літаратура-) знаўцу]...*” Цяжка пагадзіцца і з ігнараваннем суровай рэальнасці, прызнанай нашымі мовамі-суседкамі: *прапойцай, тупіцай, шаляніцай*, на жаль, уласціва быць і жанчыне. Дарэчы, жанчына можа быць і выдатнай *паўабаронцай* у жаночай футбольнай камандзе.

Дэталёвы аналіз гэтай, на першы погляд нібыта вузкай, праблемы важны як паказальны прыклад вострай неабходнасці пераадолення застарэлых граматычных схем напярэдад-

* Значым, што кніга [8] выйшла пад рэдакцыяй акадэміка АН БССР М. Бірылы. Гэта, як падаецца, паўплывала на граматычную анатацыю лексем з суфіксам **-ц-(а)** у СБМ-87, які выйшаў пад той самай рэдакцыяй.

Табліца 4.

cameraperson (1976*)	фатограф (мужчына ці жанчына)	cameraman (1908)	фатограф (мужчына)	camerawoman (1971)	фатограф (жанчына)
chairperson (1971)	старшыня (мужчына ці жанчына)	chairman (1592)	старшыня (мужчына)	chairwoman (1685)	старшыня (жанчына)
newsperson (1973)	рэпарціёр (мужчына ці жанчына)	newsmen (1596)	рэпарціёр (мужчына)	newswoman (1928)	рэпарціёр (жанчына)
businessperson (1974)	бізнесмен (мужчына ці жанчына)	businessman (1826)	бізнесмен (мужчына)	businesswoman (1844)	бізнесмен (жанчына)
congressperson (1972)	кангрэсмен (мужчына ці жанчына)	congressman (1780)	кангрэсмен (мужчына)	congresswoman (1917)	кангрэсмен (жанчына)
craftperson (1920)	майстар (мужчына ці жанчына)	craftsman (XIII ст.)	майстар (мужчына)	craftswoman (1886)	майстар (жанчына)
ombudsperson (1974)	амбудсмен (мужчына ці жанчына)	ombudsman (1959)	амбудсмен (мужчына)	ombudswoman (пасля 2003)	амбудсмен (жанчына)

*У дужках прыводзіцца год першай фіксацыі слова паводле Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 11th Edition (2003).

ні абвешчанага перавыдання вялікага слоўніка беларускай мовы. Назоўнікі аг. р. з суфіксальным фармантам **-ц-(а)** – своеасаблівы асялок для ацэнкі адпаведнасці дзейных граматычных апісанняў рэальнаму стану мовы.

Па-першае, уяўленні аб прадукцыйнасці / непрадукцыйнасці словаўтваральных элементаў не з'яўляюцца аднойчы зададзенымі і надалей нязрушнымі. “Сапраўдныя непрадукцыйныя афіксы нічым не адрозніваюцца ад прадукцыйных у плане іх зместу: іх непрадукцыйнасць – гэта ў большыні выпадкаў дзяржаннічына набытая ўласцінасць” [10]. Натуральна, што сцверджанне аўтарытэтнага лінгвіста слушнае і ў адваротным напрамку: непрадукцыйныя афіксы па логіцы моўнага развіцця набываюць прадукцыйнасць. У гэтай сувязі можна ўказаць на пашырэнне ўжывальнасці суфікса **-ecc-(а)** ў рускай мове пачынаючы з 60-х гг. мінулага стагоддзя пры ўтварэнні дэрыватаў для найменняў жаночых асоб: *авторесса, адвокатесса, гидесса, клоунесса, критикесса, стюардесса, поэтесса, патронесса, прозаікесса, хирургесса*. Пэўную паралель можна правесці да суфікса **-ц-(а)**, які актыўна ўжываўся ў беларускай мове ў 20 – 30-я гг. ХХ ст. (ГБМ-62) і, мяркуючы па колькасці адпаведных словаўтварэнняў у друку ў апошнія дзесяцігоддзі, аднаўляе свой статус прадукцыйнага суфікса. Больш за тое, паводле канстатацыі В. Варановіча [12], у шэрагу выпадкаў вытворныя з суфіксам **-ц-(а)** нават здольныя дамінаваць у сваіх карэлятах з суфіксам **-ец**: *тварэц і творца, знавец і знаўца* і іншыя, выступаючы як носбіты больш высокага стылю, чым дэрываты *тварэц, знавец*.

Па-другое, вылучэнне назоўнікаў аг. р. з масіву слоў з канчаткамі **-а / -я**, зафіксаванымі ў слоўніках як назоўнікі мужчынскага роду, стымулюеца актыўнымі працэсамі павышэння ролі жанчыны ў грамадстве і неабходнасцю ўтварэння дэрыватаў для назваў пасадаў і прафесій асоб жаночага полу. Гэтая тэндэнцыя добра прасочваецца

ў перавыданнях рускіх арфаграфічных слоўнікаў: напрыклад, з 1991 г. слова *колега* падаецца як назоўнік агульнага роду. У своеасаблівай форме гэтыя працэсы праяўляюцца ў англійскай мове. Так, калі ўмоўна прыняць за адпаведнікі беларускіх назоўнікаў аг. р. англійскія складаныя словы з кампанентам “...person” (*person* ‘асоба мужчынскага ці жаночага полу’), то можна канстатаваць, што актыўнае ўтварэнне такіх дэрыватаў пачалося ў 70-я гг. ХХ ст. (гл. табліцу 4).

Па-трэцяе, на грунце нашага ўласнага аналізу корпуса назоўнікаў з канчаткамі **-а / -я** можна сцвярджаць, што ў марфалагічна-лексічным плане не існуе такіх суфіксальных фармантаў, якія ўтвараюць толькі назоўнікі мужчынскага роду і з’яўляюцца неўжывальнымі ў назоўніках аг. р. Выкарыстанне асабовых назоўнікаў з канчаткамі **-а / -я** толькі ў форме мужчынскага роду вызначаецца выключна фактарамі біялагічнага ці этнакультуральнага парадку. Кароткая падборка ў табліцы 5 ілюструе гэтую выснову.

На нашу думку, спроба надаць выключны статус суфіксу **-ц-(а)**, што праяўляецца ў абмежаванні ці нават забароне (ГСН-2008) утварэння назоўнікаў аг. р., у гістарычным плане мае не рацыянальныя падставы, а экстралінгвістычную матывацыю: дыстанцыяванне ад лексікаграфічных крыніц 20 – 30-х гг. ХХ ст., найперш РБС-28, і пазней інтэрпрэтацыя гэтага суфікса як неўласцівага беларускай мове, які прыйшоў з польскай мовы, дзе ён, як ужо згадвалася вышэй, утварае назоўнікі толькі мужчынскага роду. Падставай для такіх уяўленняў магло быць меркаванне Я. Карскага адносна польскага ўплыву ў пранікненні слоў з суфіксам **-ц-(а)** [13]. Не адмаўляючы польскага паходжання некаторых слоў, заўважым, што далейшы лёс іншамоўных запазычанняў у мове-рэцыпіенце вызначаецца яе ўласнымі граматычнымі нормамаі. “Славянскія мовы адрозніваюцца не столькі інвентаром словаў-

Табліца 5.

Суфіксальны фармант	Назоўнік мужчынскага роду	Назоўнік агульнага роду
нульсуфіксацыя	мула	суддзя
-ак-(а) / -як-(а)	чарцяка, рубака	
-уз-(а) / -юз-(а)	чарцюга	хітруга, неўдалюга
-ышч-(а) / -ішч-(а)	шчупачышча	дурнішча
-ул-(я) / -юл-(я)	татуля	капрызуля
-ын-(а) / -ін-(а)	дзяціна	няўдаліна
-ейк-(а)	зяцейка	госцейка
-ачк-(а) / -ячк-(а)	мужчыначка	сіротачка, нецяр- пячка
-іц-(а)	вазніца	шаляніца
-ц-(а)	Збаўца	выканаўца
-л-(а)	граміла, выбівала	зубрыла, запявала
-к-(а)	безбародзька	выскачка

тваральных адзінак, колькі іх дыстрыбуцыяй, правіламі ўжывання” [14]. Паралельнае існаванне суфіксаў **-ц-(а)** ў беларускай і **-с-(а)** у польскай мовах не азначае, што адпаведныя дэрываты будуць мець тоесныя родавыя характарыстыкі, хоць бы з той прычыны, што назоўнікі агульнага роду ў польскай мове – значна радзейшая з’ява, чым у беларускай [6]. Сучасная пісьмовая практыка ў беларускамоўных выданнях паступова ломіць надуманыя граматычныя схемы, усталяваючы “роўны падыход” да асоб мужчынскага і жаночага роду праз ужыванне агульнага роду назоўнікаў з суфіксам **-ц-(а)**. Вось некалькі вытрымак да тэмы з нашымі вылучэннямі назоўнікаў аг. р.:

- запіс у эл. “Дзяржаўная бібліяграфія Беларусі”: «газета “Звязда”, 2008, 4 снежня: “Цябе як завуць” [аб беларускіх імёнах: гутарка з **мовазнаўцай** Аленай Анісім / запісаў Мікола Тамашэвіч]»;
- газета “Кобрынскі веснік”, 2010, 3 чэрвеня: *Па размеркаванні разам з жонкай Надзеяй Дзям’янаўнай, дарэчы, таксама мовазнаўцай, Андрэя Казловіча накіравалі ў Хідрынскую сярэднюю школу;*
- газета “Звязда”, 2010, 10 ліпеня: *Усе харчовыя справы на сядзібе раіць гасцям абавязкова перадаць у рукі Еўдакіі Паўлаўны, якая стала сапраўднай **знаўцай** азіяцкай кухні.*

Актыўныя працэсы пашырэння сфер ужытку назоўнікаў аг. р., што выкліканы сацыяльна-эканамічным прагрэсам, найперш у галіне становішча жанчыны ў грамадстве, павінны знайсці адпаведнае адлюстраванне ў слоўніках беларускай мовы. Штучныя абмежаванні, прыкладам якіх з’яўляецца сучасная падача назоўнікаў з суфіксам **-ц-(а)**, аб’ектыўна стрымліваюць свабоднае развіццё мовы і зніжаюць навуковую вартасць слоўнікавых выданняў. Нішто не павінна перашкаджаць называць у належных кантэкстах жанчыну *выдатнай вынаходцай, сапраўднай красамоўцай ці добрай знаўцай.*

Спіс літаратуры

1. **Арашонкава, Г. У.** Пра назоўнікі тыпу *вынаходца, дарадца, стараста* / Г. У. Арашонкава // Беларуская лінгвістыка. – 1988. – Вып. 33. – С. 66 – 70.
2. **Браун, А.** Изучение языкового сдвига во временной перспективе по данным опроса студентов в республике Беларусь / А. Браун // Мова. Літаратура. Культура : матэрыялы міжнар. канф. – Мінск : Права і эканоміка, 2007.
3. **Великий тлумачний словник сучасної української мовы.** – Київ : Ірпінь : ВТФ “Перун”; Издательство “Перун”, 2005.
4. **Молдаван, И. Ф.** Имена существительные общего рода в современном русском языке (в сравнении с украинским и белорусским) : дисс. ... канд. филол. наук / И. Ф. Молдаван. – Запорожье, 1973. – 159 с.
5. **Шапорева, О. А.** Слова общего рода со значением лица в церковнославянских акафистах / О. А. Шапорева // Вестник ПСТГУ. – Сер. 3. Филология. – 2009. – Вып. 4 (18). – С. 94 – 103.

6. **Минасова, В. А.** Место общего рода среди именных категорий польского и русского языков / В. А. Минасова // Исследования славянских языков и литератур в высшей школе : достижения и перспективы : информ. материалы и тезисы докладов Междунар. научн. конф. 21 – 22 октября 2003 г. – Рэжым доступу : http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/21_10_2003.pdf.
7. **Ломтев, Т. П.** Белорусский язык / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Московского университета, 1951.
8. **Сцяцко, П. У.** Беларускае народнае словаўтварэнне / П. У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977.
9. **Сцяцко, П. У.** Культура мовы / П. У. Сцяцко. – Мінск : Тэхналогія, 2002.
10. **Плунгян, В. А.** Общая морфология : введение в проблематику / В. А. Плунгян. – М. : УРСС, 2000.
11. **Піскуноў, Ф.** Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы : межы нарматыўнасці / Ф. Піскуноў // Роднае слова. – 2010. – № 7.
12. **Варановіч, В.** Праблема асабовых назоўнікаў у беларускай мове / В. Варановіч // Гармонія беларускага слова : падручныя нарысы для журналістаў. – Гродна, 1999.
13. **Карский, Е. Ф.** Белорусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – Вып. 1 : Исторический опыт словообразования и словоизменения в белорусском языке. – М., 1956.
14. **Вендина, Т. И.** К вопросу о создании единой функциональной классификации славянских словообразовательных средств / Т. И. Вендина // Philologica slavica. – М., 1993. – С. 255.

Скарачэнні

БАС-2009 – Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск, 2009; **БГ-85** – Беларуская граматыка. – Мінск, 1985. – Ч. 1; **БЛ-2006** – Чабатар Н. А. Назоўнікі агульнага роду і асабовыя назоўнікі мужчынскага роду і іх асаблівасці // Беларуская лінгвістыка. – 2006. – Вып. 58. – С. 73 – 78; **БРВРС-89** – Станкевіч Я. Беларуска-расійскі (вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. – Нью-Ёрк, 1989; **ГБМ-62** – Граматыка беларускай мовы. – Мінск, 1962. – Т. 1; **ГСН-2008** – Граматычны слоўнік назоўніка. – Мінск, 2008; **КГБМ-2007** – Кароткая граматыка беларускай мовы. – Мінск, 2007. – Ч. 1; **РБС-28** – Некрашэвіч С., Байкоў М. Расійска-беларускі слоўнік. – Менск, 1928; **СБМ-87** – Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. – Мінск, 1987; **СБМ-1870** – Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1983 (факс. выд.); **СГ-2001** – Лукашанец А. А. Словаўтварэнне і граматыка. – Мінск, 2001; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. – Мінск, 1982 – 1984.